

УДК 340.15:347.6(37)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.41>

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПАТРОНАТУ У ПЕРІОД СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Хобор Олена Романівна,

orcid.org/0009-0005-2372-1729

аспірантка

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено історико-правовий аналіз становлення інституту патронату у період Стародавнього Риму. На підставі аналізу джерел римського права та наукових досліджень встановлено, що патронат у римському суспільстві виник як система соціально-правових зв'язків між патроном (*patronus*) і клієнтом, що передбачала взаємні обов'язки захисту, підтримки та підпорядкування. Визначено, що у своєму первісному вигляді патронат мав переважно політико-соціальне та економічне значення і не був спрямований на забезпечення прав та інтересів дитини. Разом із тим, у межах патронатних відносин поступово формувалися окремі елементи піклування про дітей, зокрема у випадках, коли патрон набував обов'язків щодо опіки над дітьми звільнених осіб або виконував функції доглядача за дітьми, які залишилися без належного батьківського піклування. Проаналізовано феномен фіктивного споріднення, що проявлявся, зокрема, через використання терміна «*tata*» для позначення особи, яка виконувала функції замінного батька, а також досліджено категорію «*alumnus*», що відображала практику виховання дітей у чужих сім'ях без чітко визначеного правового статусу. Обґрунтовано, що поряд із формалізованими інститутами усиновлення, опіки (*tutela*) та піклування (*curatela*), у римському суспільстві існували гнучкі позаправові моделі догляду за дітьми, включаючи передання їх на виховання іншим особам, у тому числі за винагороду. Такі практики, хоча й не були спрямовані на забезпечення найкращих інтересів дитини, свідчать про поступове розширення уявлень про можливі форми піклування поза межами біологічної сім'ї. Зроблено висновок, що інститут патронату, попри свою первісну соціально-ієрархічну природу, містив окремі елементи персоналізованого заступництва та відповідальності за іншу особу, які у процесі історичної еволюції трансформувалися та набули нового змісту. Саме ці елементи створили підґрунтя для формування сучасного інституту патронату над дитиною як гуманізованої форми сімейного влаштування, орієнтованої на забезпечення її прав та інтересів.

Ключові слова: патронат, опіка, піклування, усиновлення, дитина-сирота, сімейно-правові відносини, суб'єктивні цивільні права, сім'я.

Khobor Olena. Historical and legal analysis of the formation of the institution of patronage in Ancient Rome

The article provides a historical and legal analysis of the formation of the institution of patronage in Ancient Rome. Based on the analysis of Roman law sources and scholarly research, it is established that patronage in Roman society emerged as a system of socio-legal relations between the patron (*patronus*) and the client, which involved mutual obligations of protection, support, and subordination. It is determined that in its original form, patronage had primarily political, social, and economic significance and was not aimed at ensuring the rights and interests of the child. At the same time, it is substantiated that within patronage relations certain elements of childcare gradually developed, particularly in cases where the patron assumed responsibilities for guardianship over the children of freed persons or performed caregiving functions for children deprived of proper parental care. The phenomenon of fictitious kinship is analyzed, which was manifested, *inter alia*, through the use of the term «*tata*» to denote a person performing the functions of a substitute father, as well as the category of «*alumnus*», reflecting the practice of raising children in foster families without a clearly defined legal status. It is argued that alongside

formalized institutions such as adoption, guardianship (tutela), and curatorship (curatela), Roman society developed flexible extra-legal forms of childcare, including the placement of children in other families, sometimes for remuneration. Although such practices were not aimed at ensuring the best interests of the child, they indicate a gradual expansion of approaches to childcare beyond the biological family. The article concludes that the institution of patronage, despite its originally socio-hierarchical nature, contained elements of personalized protection and responsibility for another person, which, in the course of historical development, were transformed and acquired a new meaning. These elements laid the foundation for the emergence of the modern institution of foster care (patronage) as a human-centered form of child placement aimed at ensuring the rights and best interests of the child.

Key words: *patronage, guardianship, curatorship, adoption, orphan, family legal relations, subjective civil rights, family.*

Розпочинаючи аналіз питань становлення патронату у Стародавньому Римі, насамперед слід зауважити, що в цей історичний період розвитку Стародавнього Риму становище дітей як соціальної верстви було доволі складним. Як свідчать джерела, там доволі поширеною була практика залишення небажаних немовлят, інколи з метою забезпечення того, щоб у державі залишалися лише фізично здорові громадяни, інколи – з економічних причин [1, с. 28]. Крім того, становище дітей погіршувалось постійними війнами, внаслідок яких вони часто залишались сиротами. Втім, варто зауважити, що «воєнні» сироти були в центрі уваги, оскільки багато римських міст брало на себе певні обов'язки, щоб гарантувати, що родини загиблих воїнів не зазнають жодних соціальних чи економічних втрат [2]. Втім, як вказують дослідники, турбота про дітей аж ніяк не була вродженою для римлян. Навіть у II ст. нашої ери римський письменник Марк Мінуцій Фелікс у своєму діалозі «Октавій» дорікав своїм співвітчизникам: «Ви іноді кидаєте своїх синів звірам і птахам, а іноді віддаєте їх на жалюгідну смерть задушенням». Право батьків сімейств вирішувати долю новонароджених (expositio infantum) було багатолітньою традицією, якою римляни пишалися [3].

Все ж, незважаючи на нелюдську жорстокість, яку демонстрували окремі практики поводження з дітьми, давнє римське право водночас містило й низку правових механізмів, спрямованих на впорядкування відносин, пов'язаних із їх утриманням і вихованням. По-перше, саме римське право дало суттєвий імпульс розвитку інституту усиновлення, що вбачається із чіткої регламентації відносин

щодо усиновлення у давніх пам'ятках римського права, зокрема, у Законах XII таблиць, в положеннях яких воно розглядалося як засіб, за допомогою якого син (filius) міг звільнитися з-під влади батька, якщо той тричі продавав його. Кожен такий акт називався mancipatio, і після третього продажу син міг або продати себе, або бути усиновленим та включеним до триби усиновлювача за умови звернення до претора, або ж набути статусу sui iuris [4]. По-друге, римське право диференціювало усиновлення в залежності від правового статусу особи, яка підлягала усиновленню, на два основні різновиди – adoptio та adrogatio. Перший передбачав можливість передачі молодших дітей під опіку сімей та владу pater familias – фактично переміщуючи їх з однієї сім'ї до іншої, в той час як другий був актом усиновлення повнолітньої особи (homo sui iuris), яка не перебувала під батьківською владою або сама мала статус paterfamilias [5, с. 172]. По-третє, саме в період античності набули свого становлення та розвитку інститути опіки (tutela) та піклування (curatela) як основні альтернативні форми охорони й захисту прав дітей, що залишились без батьків. Як вказують дослідники, tutela стосувалася сиріт, які не досягли статевої зрілості, а також жінок, тоді як cura застосовувалася до осіб, які перевищили цей вік, але не досягли 25 років, а також до душевнохворих і марнотратників. Первісна мета опіки – збереження майна – чітко простежується у нормі, за якою опіка над неповнолітнім (impubes) після смерті pater familias переходила до найближчого чоловіка-агната (родича по чоловічій лінії) як tutor legitimus, тобто законного опікуна. Водночас уже в Зако-

нах XII таблиць передбачалася можливість призначення опікуна батьком за заповітом, а у разі відсутності такого призначення опікун визначався магістратом [6]. Таким чином, варто констатувати розширення легальних форм піклування про дітей-сиріт у період античності та поступове ускладнення механізмів правового регулювання відповідних відносин, що відображалось у чіткій диференціації підстав, суб'єктного складу та порядку реалізації тих чи інших форм піклування про сиріт.

Виходячи із вищезазначеного, можемо зробити декілька висновків стосовно особливостей піклування про дітей в епоху Стародавнього Риму (VIII – I ст. до н.е.). По-перше, правове та фактичне становище дітей у цей період залишалось вкрай складним, що знаходило свій прояв у легалізації та популяризації практик залишення небажаних немовлят, а також у підпорядкованості дитини абсолютній владі домовладки, що свідчить про відсутність сприйняття дитини як самостійного суб'єкта права. По-друге, незважаючи на зростання ролі публічної та громадської підтримки дітей загиблих, остання характеризувалась переважно прагматичною спрямованістю та була зумовлена інтересами підтримання військового й демографічного потенціалу, а не гуманістичними міркуваннями. По-третє, у правовій системі Стародавнього Риму простежується подальша інституціоналізація відносин у сфері влаштування дітей, зокрема через закріплення інституту усиновлення, який набуває чіткої правової регламентації та диференціації залежно від статусу усиновлюваної особи. По-четверте, система піклування про сиріт розширилася за рахунок виникнення та розвитку інститутів опіки (*tutela*) та піклування (*curatela*), які забезпечували правове врегулювання відносин щодо захисту осіб, що не могли самостійно реалізовувати свої права, зокрема, дітей. Водночас їх основне призначення полягало передусім у забезпеченні майнових інтересів підопічного та гарантуванні інтересів агнатичної сім'ї, що свідчить про домінування майново-правового підходу у цій сфері.

У контексті досліджуваного історичного періоду неможливо не згадати й про виникнення інституту патронату, який, між тим, із позицій римського права мав суттєво відмінну правову природу порівняно із його сучасним розумінням. З цього приводу зазначимо, що патрон (від лат. *patronus* – захисник, покровитель, заступник) у Стародавньому Римі був особою, яка надавала допомогу та захист іншому, як римському громадянину, так і неримлянину, унаслідок чого останній набував статусу клієнта. Натомість клієнти зобов'язувалися виявляти до своїх патронів повагу, шану та надавати різного роду послуги, що могли включати як особисте обслуговування, так і політичну підтримку [7].

Такі відносини набули свого нормативного закріплення ще у V ст. до н.е. в положеннях Законів XII таблиць, що свідчить про їхню значущість для суспільної організації давньоримської держави. Зокрема, звільнені раби автоматично набували статусу клієнтів своїх колишніх власників, що забезпечувало збереження залежності навіть після формального звільнення та сприяло відтворенню ієрархічної структури суспільства. У межах зазначених відносин патрон був зобов'язаний надавати своєму клієнтові всебічну підтримку, яка могла проявлятися як у правовій сфері, так і у матеріальному забезпеченні, яке з часом набувало форми грошових виплат (*sportula*). Водночас клієнт перебував у становищі залежності, що зумовлювало обов'язок виявляти повагу до патрона, регулярно відвідувати його зранку (*salutatio*), а також надавати йому підтримку у приватному та публічному житті. Особливого значення набувала політична складова таких відносин, оскільки вплив патрона на своїх клієнтів відігравав суттєву роль у процесі голосування на народних зборах у період Республіки, що перетворювало патронат на важливий інструмент політичної мобілізації [8]. Разом з тим, як зазначає Т. Міллер, патронат міг поширюватися і на сферу сімейних відносин, опосередковуючи в патрона виникнення специфічних обов'язків. Так, якщо звільнена особа помирала, залишаючи дітей, але не

мала родичів, які мали статус громадян, опіка над її неповнолітніми дітьми покладалася на патрона – римського громадянина, який раніше звільнив її з рабства [9, с. 32–33].

Загалом зауважимо, що інститут античного патронату в контексті саме сімейно-правових відносин є малодослідженим, що в цілому не викликає подиву з огляду на його здебільшого соціально-політичну природу та вторинний характер щодо власне сімейних інститутів. Так, у римській правовій системі основний фокус був зосереджений на врегулюванні відносин, пов'язаних із владою домовладки, спадкуванням і майновими правами, тоді як питання особистого піклування про дітей не складали самостійного предмета правового регулювання в межах патронатних відносин. Разом з тим знаходимо дані про те, що патронат в епоху Римської імперії справді слугував формою піклування про дітей, які залишились без батьків. Зокрема, як вказує Г. Джанні, у цьому контексті йдеться про так зване фіктивне споріднення між *tatae*, яких авторка інтерпретує як чоловіків-доглядачів за дітьми, та дітьми, про яких вони піклувалися, із акцентом на їхню роль своєрідних «замінних» батьків. Дослідниця зазначає, що термін «*tata*» може використовуватися для позначення колишнього господаря (*patronus*), а інколи – навіть біологічного батька або діда. Якщо розуміти *tata* як позначення соціальної ролі, яку могли виконувати різні особи, то функцію доглядача могла здійснювати як близька родичка чи родич, так і особа поза межами нуклеарної сім'ї. Досліджуючи римські дитячі епітафії (надгробні написи), Г. Джанні стверджує, що на деяких із них були слова «*mater*» і «*tata*». Можна припустити, що з огляду на відсутність згадки про *pater*, особу, позначену як *tata*, слід ідентифікувати як батька. Водночас дослідниця розмірковує, що «відсутність симетрії у використанні термінів *mater* і *tata* – замість очікуваної пари *mater* і *pater* (або *matrux* і *tata*) – викликає певне здивування. За відсутності помилки різьбяра текст напису, очевидно, відображає волю тих, хто його замовив, що ставить питання: чому для

позначення одного з батьків використано традиційний термін (*mater*), а для іншого – так званий дитячий (*tata*)? Найбільш обґрунтованим видається припущення, що термін *tata* у цьому випадку, як і в інших, позначає доглядача – чоловіка, якому дитина могла довіряти та який забезпечував їй догляд, підтримку і захист. Варто зазначити, що втрата одного з батьків у давньому світі не була рідкісним явищем, що, своєю чергою, зумовлювало поширення альтернативних форм догляду за дітьми [10, с. 101; с. 127].

Схожої позиції дотримуються й інші зарубіжні дослідники, які поряд із *tata* і *patronus* згадують термін «*alumnus*», що стосується дитини. У латинській літературі термін «*alumnus*» майже повсюдно використовується для позначення дітей, які перебували на утриманні та вихованні інших осіб, зокрема підкинутих або знайдених дітей, незалежно від того, чи були вони виховані зі статусом вільної особи чи раба. *Alumnus* не становив юридичної категорії: хоча *alumni* досить часто згадуються у правових текстах, цей термін ніде не отримує визначення з точки зору правового статусу, прав чи обов'язків. Відтак у всіх наявних джерелах – епіграфічних, правових і літературних – простежується багатовимірною картина становища та ролі *alumni*. Частина з них виконувала функції слуг, інші сприймалися як діти, а в окремих випадках поєднували обидва статуси. Деяких використовували як гладіаторів, однак значна кількість *alumni* згодом отримувала свободу або була усиновлена. Водночас у низці декламацій прийомні батьки прямо заявляють про свої юридичні та моральні права, подібні до прав біологічних батьків, хоча при цьому не стверджують, що формально здійснили усиновлення *alumnus* [11, с. 119].

Також знаходимо свідчення про те, що як серед римського, так і германського населення впродовж раннього середньовіччя була поширена практика виховання чужих дітей за плату. Інтерес викликає наступна норма римського права: «Якщо хтось приймає дитину від її батьків для виховання, він має право вимагати за це оплату в роз-

мірі одного соліда на рік за кожен рік до досягнення дитиною десятирічного віку. Після цього жодна подальша оплата не передбачається, оскільки дитина вже може відпрацювати своє утримання власною працею. Якщо ж вона відмовляється сплатити необхідну суму, то залишається в залежності від особи, яка її утримувала». Як стверджував Дж. Босвел, це своєрідне положення фактично дозволяло передати дитину іншій особі для виховання за встановлену законом відносно невелику плату та без подальшої відповідальності за її долю. Враховуючи розмір цієї плати, навіть сім'ї з обмеженими ресурсами могли собі це дозволити. При цьому, як вказував дослідник, вихователями могли бути як подружжя пара, так і особи, які не були родичами та не перебували у шлюбі між собою [11, с. 206]. Таким чином, йдеться про своєрідну приватну систему «виховання в іншій сім'ї», яка певною мірою нагадує сучасні моделі передання дітей на виховання за винагороду. Водночас сам текст визнає такі відносини юридичною формою залишення дитини, що свідчить про складний і суперечливий характер регулювання відповідних практик у цей період.

З огляду на викладене, є підстави для низки важливих висновків у контексті досліджуваної тематики. По-перше, зауважимо, що у період античності, попри подальше утвердження усиновлення як найбільш давньої та традиційної форми піклування про дітей, які залишились без батьків, свого розвитку набувають альтернативні форми їх виховання – опіка та піклування, які характеризувались особливими процедурами та умовами здійснення у порівнянні з усиновленням.

По-друге, саме в епоху давньоримського права бере свій початок становлення інституту патронату, однак у кардинально відмінному від сучасного розумінні, адже первісно він виник та сформувався як система соціально-правових зв'язків між покровителем і клієнтом, спрямована на забезпечення взаємних зобов'язань і підтримки, а не на захист прав та інтересів дитини. Водночас, як

впливає з наведених прикладів, у межах цієї системи вже простежуються окремі елементи, пов'язані з покладенням на патрона обов'язків щодо опіки над дітьми, що дозволяє розглядати їх як віддалені історико-правові передумови формування сучасного інституту патронату над дитиною. Такі відносини характеризувалися ієрархічністю та залежністю, будучи складовою ширшої системи соціальної організації, у межах якої визначальними залишалися інтереси патрона, його соціальний статус і політичний вплив.

По-третє, поряд із формалізованими правовими інститутами у римському та ранньосередньовічному суспільстві існували й гнучкі позаправові форми піклування про дітей, які не мали чіткого нормативного закріплення, проте фактично виконували відповідні соціальні функції. До таких форм належали, зокрема, відносини фіктивного споріднення, які розвивалися у тому числі й у межах інституту патронату, а також практика передання дітей на виховання іншим особам, інколи за винагороду. Зазначені явища свідчать про поступове розширення уявлень про можливі моделі догляду за дітьми поза межами біологічної сім'ї та формування підґрунтя для подальшої інституціоналізації таких відносин. Водночас відсутність чітких правових гарантій і визначеного статусу дитини у межах таких моделей обумовлювала їхню нестабільність і залежність від соціального становища та волі осіб, які здійснювали піклування.

Разом із тим, є підстави для ствердження, що сама ідея персоналізованого заступництва та відповідальності однієї особи за іншу, а також надання їй підтримки в різних сферах життєдіяльності створила підґрунтя для подальшого розвитку більш гуманізованих форм піклування. У процесі історичної еволюції зазначені елементи поступово трансформувалися, набуваючи нового змістовного наповнення та спрямованості, що зрештою й стало основою для формування сучасного інституту патронату над дитиною як особливої форми сімейного влаштування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Slingerland W. H. *Child Placing in Families*. New York: Russell Sage Foundation, 1918. Pp. 261. URL: https://www.russellsage.org/sites/default/files/Slingerland_Child%20Placing_0.pdf (дата звернення: 22.06.2026).
2. Fitzgerald J. T. Orphans in Mediterranean antiquity and early Christianity. *Acta Theologica*. 2016. 23. 29–48. URL: https://scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1015-87582016000200003 (дата звернення: 22.06.2026).
3. Why Did the Ancient Romans Sell and Abandon Their Children? <https://medium.com/@ancient.rome/why-did-the-ancient-romans-sell-and-abandon-their-children-eefc055d8db9> (дата звернення: 22.06.2026).
4. Kane Sammut Henwood. *Adoptio and Adrogatio: A Comparative Analysis of the Twin Institutes in Roman Law*. 2025. URL: <https://www.ghsl.org/wp-content/uploads/2025/10/Adoptio-and-Adrogatio-A-Comparative-Analysis-of-the-Twin-Institutes-in-Roman-Law.pdf> (дата звернення: 22.06.2026).
5. Eugena Bisha. Adoption in Ancient Times. Section 17. Science of law. *European Science Review*. 2015. 9–10. 172–73.
6. Berger Adolf, Barry Nicholas, and Susan M Treggiari, 'guardianship, Roman' (7 Mar. 2016), in Lucy Grig (ed.), *Oxford Classical Dictionary* (New York, NY, online edn, Oxford Academic, 15 July 2015). URL: <https://academic.oup.com/edited-volume/61673/chapter-abstract/548202546?redirectedFrom=fulltext> (дата звернення: 22.06.2026).
7. Momigliano Arnaldo, and Tim Cornell, 'patronus' (7 Mar. 2016), in Lucy Grig (ed.), *Oxford Classical Dictionary* (New York, NY, online edn, Oxford Academic, 15 July 2015). URL: <https://academic.oup.com/edited-volume/61673/chapter-abstract/549687409?redirectedFrom=fulltext#549687409> (дата звернення: 22.06.2026).
8. Britannica Editors. «clientship». *Encyclopedia Britannica*, 5 Jan. 2026. URL: <https://www.britannica.com/topic/clientship> (дата звернення: 22.06.2026).
9. Miller, Timothy S.. *The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire*. Washington: The Catholic University of America Press, 2003.
10. Gianni, Gaia. All in the Family: Childhood and Fictive Kinship in Roman Society. *University of Michigan Press*, 2025. MLA (9th ed.). Pp. 96-153. URL: https://www.jstor.org/content/pdf/oa_chapter_monograph/10.3998/mpub.12705608.9.pdf?refreqid=fastly-default%3Ad3b7e39d8eb38610e75bb47cc3aa48af&ab_segments=&initiator=&acceptTC=1 (дата звернення: 11.05.2026).
11. John Boswell. *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*, New York: Pantheon Books, 1988. Pp. xviii, 488. URL: <https://dokumen.pub/qdownload/the-kindness-of-strangers-the-abandonment-of-children-in-western-europe-from-late-antiquity-to-the-renaissance-0394572408-9780394572406.html> (дата звернення: 20.05.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 24.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)